

**ÁBDIQÁDIR BEKIMBET ULÍNÍN MÁDENIY-AGARTIWSHÍLÍQ
KÓZQARASLARI**

Seytmuratov Qalbay – *pedagogika ilimleriniń kandidati*

qalbay1954@gmail.com

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**КУЛЬТУРНЫЕ И ПРОСВЕЩЕНЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
АБДИКАДИРА БЕКИМБЕТ УГЛЫ**

Сейтмуратов Калбай – *кандидат педагогических наук*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE CULTURAL AND EDUCATIONAL VIEWS OF ABDIKADIR
BEKIMBET UGLI**

Seytmuratov Qalbay – *Candidate of Pedagogical Sciences*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: madaniyat, maorif, ma'rifat, maktab, madrasa, adabiyot, jadidchilik, darslik.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq xalqining jafokash marifatparvar farzandi, istedodli shoir Abduqodir Bekimbet uglining madaniy-marifiy qarashlari haqida suz boradi.

Ключевые слова: культура, образование, просвещение, школа, медресе, литература, джадидизм, учебник.

Резюме. В статье рассматриваются культурные и образовательные взгляды талантливого поэта Абдукадира Бекимбета оглу, страдающего и просвещенного сына каракалпакского народа.

Key words: culture, education, enlightenment, school, madrasah, literature, Jadidism, textbook.

Summary. The state is considering the cultural and educational views of the talented poet Abdukadir Bekimbet oglu, a martyr and enlightened son of the Karakalpak people.

Kirisiw. Belgili shayır, qaraqalpaq xalqınıń talantlı perzentleriniń biri bolǵan Ábdıqádir Bekimbet ulı óz dóretiwshiligi dawamında kóplegen mádeniy-agartıwshılıq pikirlerdi zamannıń talabınan kelip shıǵıp jazdı hám keleshek áwladqa miyras etip qaldırdı. Ol óz qosıqlarında xalıqtıń awır turmıs sharayatın jırlay otırıp, turmıstaǵı ústem klass wákilleri, ayırım din ulamaları tárepinen islenip atırǵan nahaqlıqlardı áshkaralap, insanlardı insapqa, ádalatlı bolıwǵa shaqırıp keldi. Sonıń menen birge tálim-tárbiyaǵa, ásirese jaslar tárbiyasına úlken dıqqat qaratıp, keleshek áwladtıń bilimli-ilimli, kámil insan bolıp jetilisiwin násiyatladı.

Ábdıqádir Bekimbet ulı 1860-jılı Qaraqalpaqstanńń házirgi Shımbay qalasına jaqın jerdegi Taǵıap awılında (Mánjiwli awılı dep te ataydı) Ayımbet iyshan elatında jarlı shańaraqta dúnyaǵa kelgen. Shayırdıń ákesi Bekimbet joqshılıq, kámbaǵallıqta jasaǵan. Ábdıqádirdi kórgen, onı jaqsı biletuǵın adamlardıń aytıwına qaraǵanda Qaraqalpaqstanda Keńes húkimeti ornaǵanǵa shekem ol ákesi sıyaqlı kemtarlıq, joqshılıq turmıstı hám awır qısıwmetlerdi basınan keshiredi.

Ábdıqádir turmıs qıyınshılıqlarına qaramastan awılındaǵı Ayımbet iyshannıń meshiti janındaǵı mektepte tálim aladı hám sawatın ashadı. Ol jerde diniy bilim alıw menen birge sol jerde sabaqlıq retinde paydalanıp kelinggen belgili shıǵıs shayır-oyshıllarınıń shıǵarmaları menen tanısıp, olardıń shıǵarmalarındaǵı keń dúnyaqarası, ádebiy sheberlikleri, waqıya hám hádiyselerdi sheberlik penen súwretley alıw qábiletleri menen tanısa kele ózinde de qosıq jazıwǵa degen iqlas oyana baslaydı. Jergilikli shayırlardan Ótesh, Jiyen jıraw, Berdaq, Kúnxoja, Ájiniyaz hám basqa da shayırlardıń shıǵarmaların, dúnyaǵa bolǵan kózqarasların qunt penen úyrenedi,

Turmıs táshwishleri menen ol dáslep Shabbazda (házirgi Beruniy qalası), Petro-Aleksandrovske (házirgi Tórtkúl) hám Xorezmde boladı. Keyin ala Sırdárya boylarına barıp,

qazaq xalqı arasında bolıp, talap isleydi. Qaraqalpaqstanda sovet hákimiyatı ornamastan burınraq shayır Taxtakópirdegi «Sarıtay qumı» degen jerde otratuǵın bjasın panalap, sol jerge kóship baradı. Biraq usı jılları shayırdıń hayalı qaytıw bolıp, balaları menen óziniń tuwılıp ósken awılına qayta kóship keliwge májbúr boladı. Sol dáwirdegi qaraqalpaq shayır-oyshıllarınıń dóretiwshiligin úyrene otırıp, ol basqa jerlerdegi jasawshı xalıqlardıń turmıs sharayatı, kún kórisi menen tanısadı. Petro-Aleksandrovske bolǵan waqıtları ruslar menen baylanıs jasaydı. Nátiyjede onıń dúnya qarası bir qansha keńeyip, jámiyettegi awhalǵa ózinshe baha beriw dárejesine erisedi hám ózide azı-kem qosıqlar toqıy baslaydı [1:406].

Tiykargı bólim. Ábdıqádir Bekimbet ulınıń jas waqıtlarınan baslap-aq ádebiyatqa degen qızıǵıwshılıǵınıń baslanǵan kóremiz. Ózinen burınǵı Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Óteshtiń shıǵarmaları menen jaqınnan tanıw bolǵan. Mısalı, Ábdıqádirdiń «Ol nege dárkar», «Jaqsıdı», «Bolar» qosıqları Berdaqtıń «Xalıq ushın», «Jaqsıraq» qosıqları menen pútınley únles keledi.

Ábdıqádir eki zamandı kórgen shayır. Jarlı xalıqqa pana bolǵanday bolǵan jańa húkimettiń, sovet húkimetiniń ornawın úlken úmitler menen kútip aladı. Bunı biz onıń 1920-jılı jazǵan «Kórdim» qosıǵında bul waqıyanıń ayqın sáwlelengenligin kóremiz. Húkimettiń xalıqtiki ekenligin, jaslardıń oqıp bilim alıwın jaqlaydı.

Metodologiya. Shayırdıń dóretiwshiligi bir qatar ádebiyatshı alımlarımız tárepinen ádebiy miyras sıpatında úyrenilgen (A.Paxratdinov, K.Allambergenov, M.Bekbergenova. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2011). Onıń shıǵarmalarındaǵı tálim-tárbiyalıq pikirler pedagogika ilimleriniń doktorı, professor Ó.Álewov tárepinen de úyrenilgen [1:400]. Degen menen biz onıń dóretiwshiligin sol dáwirdegi nápesinen kelip shıǵıp, mádeniy-agartıwshılıq kózqarastan kórip shıǵıwdı maqul kórdik.

Biz onıń qosıqlar toplamın (Ábdıqádır Bekimbetov. Tańlamalı qosıqları. Nókis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 1966) oqıp kórgenimizde shıǵarmalarınń tiykarǵı bólegin jaslar kamalatı, olarǵa berilip atırǵan tálim-tárbiya máseleleri, kámil insandı tárbiyalaw, ustazlıqtıń jámiyetge ornı, onıń qıyınshılıǵı hám minnetleri haqqında ekenligin kóremiz. Ol óziniń «Ustaz» [2:55] atlı qosıǵında óziniń jas ustazǵa shákirt túskenligin, ol dáslebinde tartınsa da keyin qushaq ashıp kútip alǵanlıǵın jazadı:

Yash uǵlandı ustaz desem,
Dadı, páriyad bilan qashtı,
Taza álip úrgát desem,
Qullıq etip qushaq ashtı.
Soday aq:

Qashma-qashma bolıp nadan,
Ustaz aytsa úrgán mudam,
Nadanlıqta qalǵan jaman,

Kim úrgátse bolar ustaz, - dep jaslardı nadanlıqta qalıp ketpey ilim-bilim úyreniwge, ustazdıń aytqanın islewge shaqıradı. Usınıń menen xalqımız arasındaǵı «Ustaz-atańnan ullı» degen túsinikti ele de rawajlandıradı.

«Jigirma besh» qosıǵında bolsa bul jastıń áhmiyetine toqtalıp, onı «Atajaq tańnıń sáhari, Jas ómiriniń báhari» dep táriyipleydi. Jaslardı onıń qádirin biliwge shaqırıp, onıń aylanıp kelmeytuǵınlıǵın bılay súwretleydi:

Jigirma besh belli dáwrán,
Ótip keter sizge árman,
Qayta kelmes etseń fárman,
Bir ótken soń jigirma besh.

Sonıń menen birge bul qosıǵında: «Qorǵap qalmaq yalǵız basın, Elin qorır jigirma besh» dep jazıp, jaslardı azamatlıq wazıypasın orınlawǵa, Watandı qorǵawdıń hár bir jas jigit ushın minnet ekenligin esletip, oǵan hámıyshe tayar turıwǵa shaqıradı.

Jigirma besh qaytpas tastan,
Siltesen keskir almastan,
Xızmet qıl ornına bastan,

El qádirin bil jigirma besh, - dep jaslardı Watan súyiwshilikke tárbiyalap, olardı xalıq xızmeti ushın barmılla tayar bolıwǵa, elge xızmet etiwge shaqıradı.

Shayır qazıwda júrip jazǵan «Qazıwda» atlı qosıǵında Seypulla ata mısasında: «Az emesdur nasıbayıń, Kóknardı qoy, Seypulla ata» dep jazıp, jaslardı hár qıylı zıyanlı ádetlerden saqlanıwǵa shaqırıp, bunıń durıs narse emes ekenligine, Islam tálimatı kózqarasınan da bunday ádet jaqsı emes ekenligine dıqqat awdaradı:

Kóknarshınıń jayı dozaq,
Kóknardı qoy, Seypulla ata.
Shayır óziniń «Bolar» atlı qosıǵında bolsa:

Alımlıq qashadı kitap ashpa,
Shıqqan kún batadı shuǵla shashpa,
Kókke ushar qıyınshılıqtan qashpa,

Bilimliler qatarınan zor bolar, - dep jazıp, jaslarımızǵa kitap ashpa, oqımasa sawatlı alım bola almaslıǵın, bilimli insanlardıń óz teńleslerinen aldında bolatuǵınlıǵın hám baxıtqa erisetuǵınlıǵın uqtıradı. «Balaları isker, jangán shoq bolsa, Xalıq súygen baxıtlı azamat bolar», dep xalıqtı, jaslardı ilim-bilim iyelewge, baxıtlı insanlardan bolıp ómir súriwge shaqıradı. Soday-aq:

Dana bolsań nadan menen talaspa,
Ábdıqádır aqmaqlardı alasla,
Bilgir, ádil jigit bolsań jol basla,
Bilimliniń eter isi sol bolar, - dep bilimli adamlardıń

dana, adamgershilikli, ozıq oyly bolatuǵınlıǵın kórsetip, olardı jol baslawshı bolıwǵa ılayıq insanlar bola alatuǵınlıǵın aytıp ótedi.

Shayır sonıń menen birge ayırım ustazlardıń óz wazıypasına nemquraylıq penen qarawların qatań sıǵa aladı. Ol óziniń «Ustazım» atlı qosıǵında: «Bilimli adam shırıyıwǵa bolama» dep, hár bir ustazdıń ózine tán elementar pedagogikalıq takt hám pedagogikalıq etikaǵa iye bolıwı zárúrligi, sonıń menen birge hár bir pedagogtıń olarǵa ámel etiwı shárt ekenligin eskertedi. Ol usı qosıǵında:

Sizden úyrenbey aq hesh bir hárıp,
Xalıq aldında ustaz deymen men ǵarıp,
Shırıyıp adam demeysen sen «Shárrık»,
Ulamanıń kárin etpey, ustazım, - dep, hár bir pedagogta

basqalar menen qarım-qatnasta kommunikativlik qábiletiniń zárúr ekenligine toqtaladı.

Ábdıqádır Ayymbet iyshannıń awılında tuwılıp óskenlikten onıń áwladları menen awıllas, ayırımları menen qońsı bolıp jasadı. Degen menen ayırım bolıs hám aqsqaqallardıń, din ulamalarınń orınsız islerin kórip, olardı áshkaralap, olarǵa arnap kritikalıq baǵdarda qosıqlar dóretdi. «Qazıwda», «Qızketken» atlı qosıqlarında qazıwǵa beldar alıwdaǵı ádalatsızlıq, paraxorlıq, miynetkeshlerge ápiwayı sharayatlardıń jaratılmawı, «Qattıaǵardan jıqqın ketti» atlı qosıǵında bolsa bolıs hám aqsqaqallardıń jıqqınnıń aldın alıw hám bógew islerindeki arqayınlıqqa beriliwı, tiyisli sharalar kórmegenligi, hámme jıqqındı baylawǵa atlanıp, úlken qıyınshılıqtı baslarınan keshirip atırǵanda baylar hám hámeldarlardıń ǵoddaslap awılda júrgenligin, olarǵa hesh qanday járdem kórsetpegenligi ayawsız áshkaralanadı. Nátiyjede qanshadan-qansha adamlardıń qara úyleriniń suwǵa ıǵıp ketkenligi, eginleriniń nabit bolǵanlıǵı, sol sebepli xalıqtıń asharshılıqqa gırıptar bolǵanlıǵı haqqındaǵı ashshı haqıyqatlıq ashıp beriledi. Shayır bul qosıǵında:

Eldi suw alıp jatqanda,
Qara úy suwda qalıqqanda,
Aralǵa qarap aqqanda,
Bolıs elde jatqan eken.

Baylawǵa kórmey háreket,
Qolında bar qárejet,
Bolıs, aqsqaq qara bet,
Biymanı sóz aytqan eken, - dep jazadı.

«Iyshanım» atlı qosıǵında bolsa:
Riyshat berdiń hár páridke,

Axayıt bilmegen iytké, - dep, jazadı. (Riyshat-diniy bilimge iye degen gúwaliq, párit-sawatsız adam, axayıt-tıym salınbaǵan mánisinde). Soday aq, «Jaqsıdı» qosıǵında bolsa:

Bul zamanda iyshan, háziret, bay hesap,
Qáte emes, bári desem biyinsap,
Yamasa:

Qayırı joq, tekte hasa uslaǵan,
Bunday pirden qara jılan jaqsıdı, - dep kórsetedi.

Ábdıqádırdıń miynetkesh xalıqtıń jırshısı bolǵanın onıń «Ol nege dárkar», «Jaqsıdı», «Bolar», «Kerek» hám taǵı basqa qosıqlarında kórsetedi. Ol shıǵarmalarında da xalıqtı hadal miynetke shaqırıp, xalıq ushın xızmet etiw, ádil emes basshı menen eldegi buzaqılardan qashıp, olarǵa qarsı gúres alıp barıp, adamgershilikke shaqırıp hám t.b. progressiv ideyalardı alǵa súredi.

Ábdıqádir shayır zamanınıń ziyalı insanı sıpatında Patsha Rossıyasınıń eziwshilik siyasatı xalıqtıń kún kórisin jáne de awırlastırıp atırǵanlıǵın tereń túsinedi. Ekinshi jer júzilik urıs sebepli Rossıya patshası Nikolay II niń 1916-jıl 25-ıyundaǵı «Front artında jumıs islewge (márdikarlıqqa) Túrkıstan, Sibir hám Kavkazdıń milleti rus bolmaǵan xalıqları (inonarodecler) arasınan jası 19 dan 31 jas aralıǵındaǵı er adamlardan front artında qorǵanı obyektlerni qurıw ushın jumısshı (márdikar) alıw haqqında»ǵı №1526 sanlı pármanında [3:266] Túrkıstannan 250 miń adamnıń alınıwı kózde tutıldı. Bul ádalatsızlıq, sonday-aq shaqırılıw mapazındaǵı teńsizlik, paraxorlıq h.t.b. illetler xalıq arasında úlken narazılıqlardıń payda bolıwına alıp keldi. Usı dáwirdegi jádidshilik ideyalarınan ilhamlangan shayır óziniń «Megzer» atlı qosıǵında:

Áne kóriń, alınbaqsı márdikar,

Bizge qayırı barma, ol kimge dárkar, – dep jazǵan edi.

Ábdıqádir Bekimbet ulınıń 1966-jılı basılıp shıqqan «Tańlamalı qosıqları» toplamına alǵı sóz jazǵan N.Japaqov hám A.Kárimovlar bılay dep kórsetedi: «Ábdıqádir Bekimbet ulı menen shayır, dramaturg hám mámleketlik

isker Qasım Áwezov arasında kúshli baylanıs bolǵan. Qasım Áwezov Tórtkúlde islep júrgen jıllarında Ábdıqádirdi Tórtkúlge kel dep ótinish etken. Onı rásmiy shaqırǵan. Biraq shayır Tórtkúlge bara almay-aq, 1930-jılı qaytı boladı».

Juwmaq hám usınısılar. Shayırdıń bul toplamın baspaǵa tayarlawshılar onıń birde-bir qosıǵınıń aldın jarıq kórmegenligin, hámmesi xalıq awızınan jazıp alınǵanlıǵın bildiredi. Demek onıń qosıqları xalıqtıń diydisinen shıǵıp, kewlindegi pikirlerdi ózinde jámlegenlikten awızdan-awızǵa ótip, yad alınǵan. Xalıq arasınan ele de onıń aldın járiyalanbaǵan dóretpeleri tabıladı dep úmit etemiz.

Bul shayırdıń waqtında óz zamanına say dóretywshilik penen shuǵıllanǵanlıǵın, xalıqtıń arız-ármanların, jırın jırlaǵanlıǵın, xalıqtıń kewlinen shıǵarlıqtay shıǵarmalardı dóretkenligin tastıyıqlaydı. Ásirese onıń jaslar tálim-tárbiyası haqqındaǵı oyları, ustazlar ushın pedagogikalıq sheberliktiń áhmiyeti haqqındaǵı kózqarasları házirgi kúnde de úlken áhmetke iye. Onıń shıǵarmalarındaǵı progressiv pikirlerdi ele de tereńirek úyreniwimiz hám olardan házirgi úzliksiz bilimlendiriw sistemasında paydalanıwımız zárúr.

Ádebiyatlar

1. Álewov Ó. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı. –Nókis: «Bilim», 1993.
2. Ábdıqádir Bekimbet ulı. Tańlamalı qosıqları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1966.
3. Xoshimov K. va b. Pedagogika tarixi. -Toshkent: «O‘qituvchi», 1996.